

KOVÁCS GYÖNGYI

CSERÉPPIPÁK A 17–18. SZÁZADBÓL*

A dohányzás elterjedése Magyarországon a török hódítás korához kötődik.¹ Térhódításában a királyi várakban állomásozó nyugat-európai katonaság, illetve a nyugati kereskedők fontos szerepet játszottak, a dohány elnevezését és használatát azonban a magyarok alapvetően mégiscsak a törököktől vették át.² Az írott, de a régészeti források szerint is, a dohányzás csak a 17. századtól terjedt el szélesebb körben, s bár a szokás megjelenése a 16. század végétől bizonyítható a magyarországi várakban³ és városokban, jellegzetes tárgyi emlékei, a cseréppipák, az ásatásokon főként 17–18. századi rétegekben fordulnak elő.

Ha a hódoltsági régészet e sajátos leletcsoportjával kívánunk foglalkozni, a magyarországi szakirodalomban számos kisebb-nagyobb anyagközlést találunk. A pár éve megjelent *A magyar pipa története – A magyar történelem a pipákon* c. kiállítási katalógus szerzői kitűnő áttekintést nyújtanak a témáról. Régészeti szempontból kiemelnénk Tomka Gábor

összefoglalását, amelyben a szerző magyarországi ásatásokból származó 17–18. századi pipák elemzése kapcsán érintette a korai dohányzáshoz, pipatörténethez szorosan kapcsolódó főbb írott adatokat és összegyűjtötte az addig megjelent, elsősorban közép-európai szakirodalmat.⁴ A tanulmányból kitűnik, hogy a nagyobb együttesek közöletlenségéből adódóan még ma is leginkább Kovács Bélának az egri pipákról írott anyagleíró és elemző írása a kiindulási alap;⁵ új adatait, eredményeit Tomka Gábor is részben Kovács Béla tipológiájára támaszkodva mutatta be.

Az alábbiakban közölt nagykanizsai pipák (1–3. kép) mennyiségileg semmiképpen nem mérhetők a budai vagy az egri vár több száz darabot tartalmazó pipa-együtteseikhez. E leletek ugyanakkor a Méri-féle ásatások és a későbbi leletmentések anyagának sajátos színfoltját képezik: részben a kanizsai törökök használati tárgyainak sorát gyarapítják. Közlésüket annál is inkább indokoltnak tartjuk, mert a Dél-nyugat-Dunántúlról alig ismert kora újkori pipás anyag.⁶ A tárgyak formái, díszítési módjai, mintái így további információkkal szolgálhatnak a témában elmélyedni kívánó kutatók számára.

Kanizsa (ma Nagykanizsa) vára 1600-tól – azaz török kézre kerülésétől – 1690. évi visszafoglalásáig az Oszmán Birodalom fontos, határ menti vilajetének központja volt.⁷ Kanizsa a török időkben, Evlia Cselebi 1664. évi leírása alapján, teljesen törökké lett,⁸ a hódítók belakták a vár belső terét, feltöltötték a királyi ötszögű vár nyugati részét, azaz a 16. század második felében még lakatlan mocsaras

* Készült az OTKA (T 025390) támogatásával.

¹ A dohányzás európai, illetve magyarországi elterjedéséről TAKÁTS 1961. 257; OSSKÓ 2000. 14–19; HAIDER 2000; TOMKA 2000. 25–26; HAIDER-SZABÓ 2004. 213–219.

² A kettős hatás a magyar nyelv szóhasználatában is megmutatkozik: a korábbi adathoz *tubák* szó nyugati eredetű, míg az oszmán-török jövevényszó, a *dohány*, az erőteljesebb török hatások következményeként válhatott teljesen hétköznapivá a magyar nyelvben (TOMKA 2000. 26, 2–3. jegyzet; a török nyelvészeti vonatkozásokról részletesebben lásd KAKUK 1996. 302–304). A dohány és a pipa egyébként a 18. században is még mindig nagyrészt török áru volt Magyarországon (HAIDER 2000. 21).

³ Lásd például a kanizsai várral szomszédos Bajcsavár leletanyagát. Ebben – mely a vár fennállását tekintve 1578 és 1600 közé keltezhető – ugyancsak előfordulnak pipák, ezek különböznek a most bemutatott nagykanizsaiaktól, de a hollandi típusú pipák ismérveit sem mutatják (KOVÁCS 2002. kat. sz. 82–83). Miután a mintegy 20–22 évig álló bajcsai vár nagyobb részét feltárta a régészeti kutatás, az előkerült egy-két pipa fontos információt hordoz. Ugyanis az a tény, hogy dohányzásra utaló lelet ennek a szokatlanul jól ellátott várnak a területén is ilyen kevés volt, arra mutat, hogy a dohányzás szokása a magyarországi végvárakban még meglehetősen csekély mértékű lehetett a 16. század utolsó harmadában.

⁴ TOMKA 2000. 27–28, 16–24. jegyzetek. A felsorolt irodalmi adatok ismétlésétől eltekintünk. Néhány további, érdekesebb dél-, délnyugat-magyarországi adat a teljesség igénye nélkül: Barcs, török palánkvár (KOVÁCS 1998. 13. kép 5–6. Az egyik pipa a rétegvizonyok alapján a 17. század első felére keltezhető); Lenti, királyi végvár (ZÁVODI 2003. 194. és 15. kép. Az anyagban ritka holland jellegű pipák is vannak).

⁵ KOVÁCS 1963.

⁶ ZÁVODI 2003.

⁷ VÁNDOR 1994. 353–395.

⁸ EVLIA 1985. 563–571.

területet, és ott egy teljesen új török külvárost hoztak létre (*Topraklık*). A kanizsai vár helyének teljes beépítése előtt, az 1950-es (és részben az 1960-as) években került sor Méri István topográfiai és régészeti kutatásaira, melyek igen fontos adatokat eredményeztek az erősségre vonatkozóan.⁹

Az ásatások és a későbbi leletmentések, városi földmunkák során több – többségükben török kori – pipa került a Thúry György Múzeum gyűjteményébe. A meglehetősen kis számú pipa talán meglepő, ha Kanizsa jelentőségére és arra gondolunk, hogy a város csaknem 100 évig volt török uralom alatt. Ennek magyarázata részben lehet az, hogy a vár középkori magját képező várkastély területén – ahol a Méri-féle ásatások leginkább folytak – főként késő középkori, s csak kevés török kori (17. századi) leletanyag került elő.¹⁰ Az egykori török külváros, a *Topraklık* területén (a mai Gépgyár, Sportpálya stb.) talált tárgyak nagyobb részt azonban 17. századiak, s ez a pipákra is helytálló.¹¹ Az alábbiakban ezeket a – töredékes, illetve ép – pipákat közöljük, leírásukat alapvetően Kovács Béla tanulmánya alapján végeztük.¹²

LELETEK

1. Finom homokos soványítású, jól égetett, barna színű pipa töredéke. A fej felső része letörött, az alsó rész lapított félgömb, melynek oldalfalán alig látható élek futnak. A nyak rövid, élek nyolcszögletes hasábot formáznak, vége bordával és gyűrűvel tagolt. A felületen vörös színű, festésnek látszó kisebb folt, egyébként díszítetlen. Hossz: 5,3 cm. (Ltsz. 58.1.13, Vár u., I. kutató árok/1953).

2. Igen finoman iszapolt, kitűnően égetett, vörösesbarna anyagú töredékes pipa, sötétzöld mázas. Fejének felső része hiányzik, alsó része enyhén lapított gömb alakú, egymással párhuzamos, ívelt vonalú bemetszésekkel turbánszerű hatást keltve gerezdekre tagolt. Rövid nyakának végén gyűrű, mely – alig láthatóan – fogaskerékkel benyomott ferde vonalakkal díszített. Hossz: 5 cm. (Ltsz. 58.2.52, Próbaásatás/1953).

3. Igen finoman iszapolt, kitűnően égetett, szürkésfehér anyagú töredékes pipa, fűzöld mázas. Fejé-

nek felső, nyolcszögletű hasáb alakú része hiányzik, alsó része lapított félgömb alakú, mely – a felső rész lapjainak megfelelően – gerezdekre tagolt. A alsó és felső rész hullámvonalas élben találkozik, ez tányérszerű formát ad az alsó résznek. A nyak rövid, végét borda, illetve díszítetlen gyűrű tagolja. Hossz: 5 cm. (Ltsz. 75.33.20, Vár).

4. Az előzőhöz egészen hasonló zöld mázas pipa töredéke, a fej hasáb alakú felső része ugyancsak letörött. A nyak végét díszítetlen gyűrű tagolja. Hossz: 5,2 cm. (Ltsz. 58.21.11, Üveggyár, I. útátvágás).

5. Igen finoman iszapolt, kitűnően égetett, halványbarna színű pipa töredéke. A fej henger alakú felső részén a fényezett felület halvány vörös színű, mintha festett lenne. Az alsó rész lapított félgömb, melyet a nyak indítása két gerezdre oszt. Az alsó rész egyik oldalát kiemelkedő bütyök tagolja, amelynek funkcionális szerepe lehetett.¹³ A hétszögletű nyak többől hiányzik. Szájátmérő: 2,4 cm, Magasság: 4,1 cm. (Ltsz. 58.23.40, III. útátvágás).

6. Igen finoman iszapolt, kitűnően égetett, barna színű pipa, ép, a szájperelemnél kissé égett. Feje hengeres, szája kissé csapott. Az alsó rész tagolás nélkül ívelten megy át a kör átmetszetű nyakba, a fej és a nyak 90°-nál alig nagyobb szögben találkozik. A fej alsó részén, a nyak indulásánál kiemelkedő bütyök van, a nyak végét keskeny éles borda zárja. Szájátmérő: 2,4 cm, Magasság: 3,6 cm, Hossz: 5,2 cm. (Ltsz. 58.23.41, III. útátvágás).

7. Igen finoman iszapolt, kitűnően égetett, barna színű pipa, ép, csak a feketére égett szájperelemnél sérült kissé. Fejének felső része hengeres, alsó része kissé kiöblösödő. A fejhez derékszögben csatlakozó nyak viszonylag hosszú, kör átmetszetű, végét párhuzamos ferde bevágásokkal díszített keskeny gyűrű tagolja. A szájpereem szélén igen finom csővel benyomkodott, apró köröcskékből álló sorminta és fogaskerékkel húzott pontsorok futnak körbe. A fej alsó része, melyet a felső résztől és a nyaktól ugyancsak fogaskerékkel felvitt pontsorok választanak el, szintén benyomkodott köröcskékkal díszített, itt a köröket finom pontozás keretezi. Ez a felület eléggé kopott. A fej felső, díszítetlen részén bepecsételt stilizált virág alakú jegy. Szájátmérő: 2,3 cm, Magasság: 3,9 cm, Hossz: 5,2 cm. (Ltsz. 58.23.72, III. útátvágás).

8. Nagyon finoman iszapolt, kiválóan égetett, vörösesbarna színű pipa töredéke. A fejrész hiányzik. A nyak hosszú, kör átmetszetű, végén keskeny bordatagolás. A gazdag díszítésből a fej megmaradt kis részén kör alakú mezőben pecsétlővel benyomott rozetta töredéke vehető ki. A nyakon

⁹ MÉRI 1988.

¹⁰ Másrészt lehetséges, hogy az általunk megismert anyag nem teljes.

¹¹ A pipák egy kivételével az egykori vár területén kerültek elő; a 14. számú pipa lelőhelye a törökök által nem lakott, de nyilván látogatott hajdani mezőváros.

¹² Itt köszönöm meg Tomka Gábornak a kor- és típus meghatározások terén nyújtott segítségét, valamint Gerelyes Ibolyának kiegészítéseit, problémafelvető megjegyzéseit. Köszönettel tartozom továbbá Horváth Lászlónak és Vándor Lászlónak, akik az anyagot közlésre átengedték.

¹³ KOVÁCS 1963. 240.

fogaskerékkal húzott pontsorok, kettős hullámvonal és két további, különféle pecsétlőkkel (finom csővel) mintázott díszítő sor – egy csepp alakú motívumokból álló és egy közepükön pontozott köröcskékből álló sor – látható. Nyakhossz: 4,9 cm. (Ltsz. 58.43.21, Gépgyár, Garázsalapozás).

9. Nagyon finoman iszapolt, kiválóan égetett, világos szürkésfehér színű cseréppipa, fejrésze töredékes. A fej öblös, tojásdad formájú, belső oldalán feketére égett. A nyak rövid, kör átmetszetű, végén gyűrű. A fejrész hasán kis hurkokat formáló pecsétlővel benyomott sorminta fut körbe, ez alatt és felett, továbbá a perem alatt, a fej és a nyak találkozásánál, illetve a nyak végét tagoló gyűrűn kétféle fogaskerékkal benyomott díszítő pontsorok láthatók. Az utóbbin a sorok ferdén futnak, egymással párhuzamosak. Szájátmérő: 2,1 cm, Magasság: 3,5 cm, Hossz: 4,9 cm. (Ltsz. 59.15.1, Vár u. 5.).

10. Igen finoman iszapolt, kitűnően égetett, barna színű töredékes pipa. A fej hengeres felső része hiányzik, az alsó rész kiöblösödő, lapított gömb alakú, melyet a nyak csatlakozó része két gerezdre oszt. A nyak rövid, kör átmetszetű, végén lapos gyűrű. A fej alsó részén levő gerezdek és a nyakgyűrű fogaskerékkal benyomott, apró háromszögecskékből álló párhuzamos sorokkal gazdagon díszített. Hossz: 5,5 cm. (Ltsz. 65.6.32, Gépgyár-Sportpálya).

11. Igen finoman iszapolt, kitűnően égetett, vörösesbarna színű pipa, ép. A fej hosszú, szájpere me felé enyhén kiszélesedik. A kis töréssel elkülönülő alsó részhez hegyes szögben csatlakozik a rövid nyak, mely kör átmetszetű, végét henger formájú gyűrű zárja. A fejet fogaskerékkal húzott pontsorok, pecsétlővel benyomott nagyobb rozetták, valamint apró csillagocskák díszítik. Szájátmérő: 2,6 cm, Magasság: 4,9 cm, Hossz: 4 cm. (Ltsz. nélkül, Vár).

12. Finoman iszapolt, jól égetett, halványbarna anyagú, barna mázas pipa, ép. A nagy fej a perem felé szűkül, a szájpere mnél bemélyített párhuzamosokkal díszített borda fut körbe. A fej alsó része kiöblösödő, felületét függőleges bordák osztják sávokra, melyeket plasztikus pöttyök díszítenek. A nyak enyhén élbordázott, végén hengeres tag és egy nagyobb gyűrű, ez utóbbit ferde bevágások gerezdekre tagolják. Szájátmérő: 2,8 cm, Magasság: 4,6 cm, Hossz: 7 cm. (Ltsz. 75.33.20, Vár).

13. Finoman iszapolt, jól égetett, barna anyagú, sárga mázas pipa töredéke. Fejének felső része hengeres, melynek falát széles sávban, ék alakban bemélyített párhuzamosok díszítik. Az alsó rész lapított gömb, mely gerezdekre tagolt. A fej felső

és tányérszerű alsó része hullámvonalas élben találkozik. A kör átmetszetű nyak letörött. Felületét sötétbarna mázfoltok tarkítják. Szájátmérő: 2,4 cm, Magasság: 3,4 cm. (Ltsz. 75.33.20, Vár).

14. Igen finoman iszapolt, kitűnően égetett, barna színű pipatöredék, felülete gazdagon díszített. A fej nagyobb része hiányzik, az alsó rész megmaradt darabján pecsétlővel benyomott aprólékos minta részlete látható. A fej alsó részét és az igen rövid nyakat fogaskerékkal húzott, sűrű apró vonalokból álló sor választja el. Hasonló vonalsor díszíti a nyakat, valamint a nyak végén a keskeny gyűrűt is. A nyakat tagoló gyűrűn finom pecsétlővel benyomkodott stilizált virágocskák sorakoznak. A nyakon – feltehetően a polírozás eredményeként – két bizonytalan, halvány vörös színű sáv mutatkozik. Mérfető hossz: 3,4 cm. Mérfető hossz: 3,4 cm. (Ltsz. nélkül, Vásártér: az egykori mezőváros területe).

15. Finoman iszapolt, redukált égetésű, fekete színű pipa, a pereme töredékes. A fej keskeny felső része ívelten csatlakozik a kiöblösödő alsó részhez, mely rövid nyakhoz illeszkedik. A szájpere met bekarcolt párhuzamos vonalak kísérik. A fej alsó részén három rozetta látható, melyeket finom csővel benyomott köröcskéek alkotnak. A nyak végét tagoló lapos gyűrű ferdén bevágdosott egyenesekkel díszített. Szájperem: 2 cm, Magasság: 3,1 cm, Hossz: 4,9 cm. (Ltsz. nélkül, Vár).

16. Igen finoman iszapolt, kitűnően égetett, fehér színű pipa töredéke, a fej felső része hiányzik. A fej alsó része kiöblösödő, gömbszerű forma, melyet függőleges gerezdek tagolnak. A gerezdek éleit fogaskerékkal kialakított pontsorok díszítik. A gerezdek találkozásában, a fej alján pecsétlővel benyomott kis rozetta látható. A nyak rövid, kör átmetszetű, végén gyűrű és keskeny hengeres tag, a gyűrű ferdén futó bemetszett párhuzamosokkal díszített. Hossz: 5,9 cm. (Ltsz. nélkül, Vár).

17. Finoman iszapolt, kitűnően égetett, barna színű, nagyobb pipa töredéke, pereme hiányos, nyaka letörött. A fej felső része ívelten illeszkedik az alsó részhez, mely kiöblösödő, alja lapított. Felületén bordák és rozetták domborodnak, a díszítést a formázó mintába faragták. Szájátmérő: 3 cm, Magasság: 5,6 cm. (Ltsz. nélkül, Vár).

ÉRTÉKELÉS

A bemutatott pipák zöme stilsztikai jegyek alapján a *török típusú* pipák közé tartozik.¹⁴ Valamennyinek anyaga jó minőségű, finoman iszapolt

¹⁴ Kovács Béla megfigyelései szerint (KOVÁCS 1963. 239–240, I–II. tábla) az ún. török típusú pipák első csoportjába tartozó

agyag. Színük többnyire barna, vörösesbarna, fehér, szürkésfehér. Egy példány a redukált égetéstől fekete színű (15. számú),¹⁵ többnek a felületét ólomház fedti, ennek színe zöld, sárga vagy barna (2-4, 12-13. számú). Mindegyik formában készült és egykor mindegyiknek fából készült szára volt.

Török formai jegy a nyak sokszögű megformálása (1. számú), a fej alsó és felső részének találkozásánál a hullámos szélű él kialakítása, ami tányér-szerű formát ad az alsó résznek (3-4, 13. számú), továbbá a fej alsó részének öblös kialakítása (2, 9-10, 12, 16-17. számú).

A díszítést tekintve jellemző a fej félgömb alakú alsó részének – élesebb tagolású vagy csak jelzésszerű – gerezdelése (2-4, 10, 12-13, 16. számú), ugyanakkor a nyak végét tagoló gyűrűt is több esetben díszítik turbánszerű hatást keltő bevágások, kannelúrák (2, 7, 9, 15-16. számú). A török típusú pipákon gyakoriak a fogaskerékkel húzott vonalak és a finom fémcsővel, pecsétlőkkel benyomott igen változatos apró minták: köröcskék, rombuszok, rozetták, stilizált virágok stb., illetve ezek különböző kombinációi (7-10, 14-16. számú). A plasztikus díszítő elemeket a formába mélyítve alakították ki (így a 12. számú pipa pöttyeit,¹⁶ illetve a 17. számú – típusát tekintve török eredetű, de már későbbi – pipa rozettáit, s feltehetően a 3-4. számú pipák fejének gerezdelését is). Egyes pipák használati edények díszítését juttatja eszünkbe.¹⁷ A 15. számú redukált égetésű pipa apró körök alkotta hármás rozetta-motívuma például a török fekete-korsókon látható bepecsételt köröket,¹⁸ míg a 13. számú sárga mázas példány felületét tarkító barna mázfoltok kora újkori edények díszítését idézi.

A nagykanizsai anyagban nincsenek török mesterjegyes pipák, de mesterjegyként értékelhető a 7. számú pipa kopott, egykor talán lilomot formáló

bepecsételése,¹⁹ és kérdőjelesen esetleg a 16. számú pipa fején bepecsételt rozetta.²⁰

A nagykanizsai török pipákhoz pontos párhuzamokat nem találtunk, csupán egy-egy formai vagy díszítő elemhez bukkantunk helyenként hasonlóra; ez nem meglepő, hisz a török pipák – legalábbis az eddig közölt anyag alapján – országos szinten is rendkívül változatosak. A térségből – mint utaltunk rá – alig van összehasonlítható anyag, így az értékelés még nehezebb. A nagykanizsai leleteket nem díszítik kifejezetten törökös motívumok, nincsenek rajtuk török mesterjegyek, mégis úgy véljük, hogy a finom anyag, továbbá a formai és díszítésbeli gazdagság alapján több darab (a 7-10, 14. számúak biztosan, de részben a 12. és 15. számú is) a Kovács Béla-féle I. csoport pipáinak színvonalával mérhető. Az 1. számú díszítetlen pipa vagy az 5. számú, oldalán bütykös pipa viszont inkább a II. csoport kritériumait mutatja. Ez utóbbiakon halvány vörös színű, festéshez hasonlító foltok vannak, melyek feltehetően a felület polírozásából adódnak.

Kovács Béla egri tipológiája és Tomka Gábor 1. típusábrázata alapján²¹ a nagykanizsai török pipák a 17. századra (valószínűleg inkább a század második felére) keltezhetők, ami történetileg megfeleltethető a dohányzás 17. századi, pontosabban a század közepétől egyre szélesebb körű elterjedésével, másrészt a török külváros, mint lelőhely kiépülési folyamataival.

A készülési helyet illetően nincs fogódzónk, de tekintettel a török Kanizsa jelentőségére és nagyságára, a pipák akár helyben is készülhettek. Magyarországi viszonylatban műhelyek felismeréséhez nemcsak nagyobb mennyiségű hódoltsági leletanyag (például a budai vár vagy kisebb török várak²² leleteinek) feldolgozása szükséges, de a királyi Magyarország és Erdély lelőhelyeinek,²³ továbbá a hódoltságban élő számottevő balkáni népesség miatt a Magyarországtól délre eső területek anyagának ismerete is célszerű.²⁴ Nem is beszél-

darabokat változatos formakincs, gazdag bepecsételt díszítés és fogaskerékkel benyomott minták jellemzik, míg a második, egységesebb csoport pipái egyszerűbbek, díszítetlenek, ritka a mázazás, gyakori a fej alsó oldalát tagoló bütyök. Mindkét csoport körvonalazásánál *mérvadóak voltak azok a pipák, melyeken török mesterbélyegek voltak, a bélyeges és a hozzájuk hasonló darabok ugyanis biztosan töröknek tekinthetők.* (A második csoport elkülönítését egy BTM-beli török mesterjegyes pipa segítette.) A török pipák felismeréséhez egyébként a pipákon látható jellegzetes törökös díszítő motívumok is hozzájárultak.

¹⁵ Vö. ZÁVODI 2003. 194.

¹⁶ A plasztikus pöttyök díszítő elemként Egerben a török típusú pipák mindkét csoportjában előfordulnak (KOVÁCS 1963. 243-245, I. t. 7, II. t. 4, 8).

¹⁷ Ez talán nem véletlen. A pipagyártást az angol fazekasok kezdték meg (HAIDER-SZABÓ 2004. 214), nem kizárt, hogy a pipakészítők és a fazekasok között a későbbiekben is fennmaradt egyfajta kapcsolat.

¹⁸ KOVÁCS 1984. 24. t. 1, 3, 6, 10; NADJ 1961. T. XI. 1.

¹⁹ Az egyik 17. század második felére keltezett belgrádi pipán (XII/8 típus) hasonló, lilomszerű bepecsételés látható, élesebb kontúrokkal (BIKIC 2003. 82).

²⁰ Vö. STANČEVA 1972. Obr. 13. A várnai darabnál azonban a pecsét nem a fej alsó részén, hanem a nyakon van.

²¹ KOVÁCS 1963. 254-256; TOMKA 2000. 30, 1. táblázat: török típusú pipák.

²² A Szekszárd mellett teljesen feltárt úpalánki török váracskas nagyszámú, változatos pipaanyagára tesz említést Gaál Attila (GAÁL 1985. 189). A Dráva melletti barcsi török palánkvár 1989-1994. és 2002-2003. évi, többek (Aradi Csilla, Éder Katalin, Kovács Gyöngyi, Költő László, Papp Adrienn, Rózsás Márton) által végzett ásatás leleteit lásd a barcsi Dráva Múzeumban.

²³ E területekről Tomka Gábor idéz példákat (TOMKA 2000).

²⁴ Lásd például a vajdasági Bács várának pipáit (NADJ 1961. T. XII. 7-10) vagy az újonnan közölt belgrádi pipákat (BIKIC 2003).

ve az Oszmán Birodalom belső, anatóliai területeiről, ahonnan régészeti ásatásokból 16–18. századi pipaleleteket – jelen tudásunk szerint – nem ismerünk.²⁵

A nem-török típusú pipákat képviseli a 6. számú, mely Kovács Béla tipológiája szerint az ún. *vegyes típusú* pipák első csoportjába, a 16. századi nyugati típusú pipák 17. századi, továbbfejlődött változatai közé sorolható.²⁶ A nyak és a fej hajlásának szöge 90°-nál nagyobb, azonban szára fából készült. Az egriektől eltérően a nagykanizsai darab mázatlan.

A bemutatott anyagban a 17. számú pipa az egyik legkésőbbi. A nagy öblös fej szinte tagolatlan, két oldalát elnagyolt plasztikus rozetták díszítik, alja lapított. A török eredetű pipák egyik késői változatával állunk szemben, melyet a 17. század legvégére, illetve a 18. századra kell kelteznünk.²⁷ A 11. számú pipa úgyszintén késői darab, 18. századi, alapformáját és díszítését tekintve ez is egy török típusra vezethető vissza, de már a *magyar pipák* jellegzetességeit (magas tűztér, élesen tagolt nyakgyűrű) hordozza.²⁸

80–83). Érdekeseek a bulgáriai pipákat feldolgozó tanulmányok is (STANČEVA 1972; ILČEVA 1975), igaz, ezek inkább későbbi anyaggal foglalkoznak.

²⁵ A dohányzás térnyerése Törökországban is a 17. század folyamán következett be (HAIDER-SZABÓ 2004. 216). A dohányt először csak a szultáni udvarban élvezték. Az 1600-as évek első felében azonban a Konstantinápolyt érintő angol, holland és velencei kereskedők egyre több dohányt szállítottak az Oszmán Birodalomba, ahol ennek következtében a dohányzás egyre szélesebb körben kezdett terjedni. Miután IV. Mohamed (1648–1687) felfüggesztette a tiltó rendelkezéseket, a 17. század második felétől a dohányzás általános szokássá vált török földön, az ott termesztett dohány pedig nagy mennyiségben került a megszállt területekre, így Magyarországra is.

²⁶ KOVÁCS 1963. 246, III. tábla.

²⁷ Vö. TOMKA 2000. 29–30.

²⁸ KOVÁCS 1963. 248, IV–VI. tábla; TOMKA 2000. 31–32, 2. táblázat.

IRODALOMJEGYZÉK

- EVLIA 1985 EVLIA Cselebi török világutazó magyarországi utazásai, 1660–1664. 2. kiad. Ford. Karácson Imre. Bp., 1985.
- BIKIĆ 2003 BIKIĆ, Vesna: Gradska keramika Beograda (16–17. vek) – Belgrade Ceramics in the 16th–17th Century. Beograd, 2003.
- GAÁL 1985 GAÁL Attila: Török palánkvárak a Buda-eszéki út Tolna megyei szakaszán. In: Magyar és török végvárak (1663–1684). Szerk.: Bodó Sándor, Szabó Jolán. Eger, 1985. p. 185–198. (Studia Agriensia 5.)
- HAIDER 2000 HAIDER Edit: A dohányzás elterjedése. A dohányzás elterjedése Magyarországon. In: A magyar pipa története – A magyar történelem a pipákon. Szerk. Haider Edit, Orgona Angelika, Ridovics Anna. Bp., 2000. p. 20–24.
- HAIDER-SZABÓ 2004 HAIDER Edit – SZABÓ T. Attila: Dohányzás. In: Magyar Művelődéstörténeti Lexikon. Középkor és kora újkor. 2. Főszerk. Kőszeghy Péter. Bp., 2004. p. 213–220.
- ILČEVA 195 ILČEVA, Vilka: Glineni luli ot Veliko Tirново. Godišnik na muzeite ot Severna Bilgarija 1. (1975), p. 179–199.
- KAKUK 1961 KAKUK Zsuzsa: A török kor emléke a magyar szókincsben. Bp., 1996. (Kőrösi Csoma Kiskönyvtár 23.)
- KOVÁCS 1963 KOVÁCS Béla: A Dobó István Vármúzeum cseréppipái. EMÉ 1. (1963), p. 235–262.
- KOVÁCS 1984 KOVÁCS Gyöngyi: Török kerámia Szolnokon. Szolnok, 1984. (Szolnok Megyei Múzeumi Adattár 30–31.)
- KOVÁCS 1998 KOVÁCS Gyöngyi: A barcsi török palánkvár kerámialeletei. CommArchHung (1998) p. 155–180.
- KOVÁCS 2002 Weitschawar / Bajcsa-Vár. Egy stájer erődítmény Magyarországon a 16. század második felében. Szerk.: KOVÁCS Gyöngyi. Zalaegerszeg, 2002.
- MÉRI 1988 MÉRI István: A kanizsai várásatás. Vázlat a kanizsai vár és város történetének kutatásához. Kiadásra előkészítette és az előszót írta Kovalovszki Júlia. Bp., 1988.
- NADJ 1961 NADJ, Sandor: Tvrcava Bač. Rad Vojvoćanskih Muzeja 10. (1961), p. 89–115.
- OSSKÓ 2000 OSSKÓ Irnák: A dohányzás elterjedése. A dohányzás útja Amerikából Európába. In: A magyar pipa története – A magyar történelem a pipákon. Szerk. Haider Edit, Orgona Angelika, Ridovics Anna. Bp., 2000. p. 14–19.
- STANČEVA 1972 STANČEVA, Magdalina: Kolekcijata ot luli viv varnenskija muzej. INM Varna 8. (23). (1972), p. 81–99.
- TAKÁTS 1961 TAKÁTS Sándor: A dohány elterjedése hazánkban. In: Takáts Sándor: Művelődéstörténeti tanulmányok a XVI–XVII. századból. Bp., 1961. p. 256–267. (Nemzeti Könyvtár)
- TOMKA 2000 TOMKA Gábor: Pipatípusok. Régészeti feltárásokból származó XVII–XVIII. századi cseréppipák. In: A magyar pipa története – A magyar történelem a pipákon. Szerk.: Haider Edit, Orgona Angelika, Ridovics Anna. Bp., 2000. p. 25–32.
- VÁNDOR 1994 VÁNDOR László Dr.: Kanizsa története a honfoglalástól a város török alóli felszabadulásáig. In: Nagykanizsa, Városi Monográfia. Szerk.: Dr. Béli József, Dr. Rózsa Miklós, Dr. Rózsáné Dr. Lendvai Anna. Nagykanizsa, 1994. p. 215–424.
- ZÁVODI 2003 ZÁVODI Szilvia: A lenti vár kerámiaanyaga. CommArchHung (2003), p. 171–201.

PIPE COLLECTION FROM THE 17th-18th CENTURIES

The rise of smoking in Hungary is associated with the period of the Ottoman-Turkish conquest. The use of tobacco in Hungary was adopted first and foremost from the Turks, and it was from the Turkish language that the Hungarian word for tobacco – *dohány* – was taken. Nevertheless, soldiers from Western Europe who were stationed in the royal fortresses and castles also played a role in the growth of smoking in the country. According to written and archaeological sources, smoking became widespread in Hungary only from the 17th century onwards, and although the appearance of the habit can be demonstrated in the castles and towns from the late 16th century, during excavations it is principally in 17th and 18th century layers that clay pipes – artefacts characteristic of smoking – are found.

For those interested in this particular category of finds from the time of the Ottoman conquest, Béla Kovács's 1963 study describing and analysing a large number of pipes from Eger is still a key work. Studies in the exhibition catalogue *A magyar pipa története* [A History of the Pipe in Hungary], which was published in 2000, offer an excellent survey of the subject. When writing his analysis of 17th- and 18th century pipes unearthed in Hungary, Gábor Tomka made, among other things, a compilation of the more important archaeological literature generated on the subject up until now.

The pipes in the collection at the Thúry György Museum comprise a distinctive grouping in the finds from excavations conducted in the town by István Méri and subsequent researchers: they augment the stock of artefacts qualifying as personal belongings of the Turks there. From the standpoint of sheer quantity, the pipes do not bear comparison with those found in Buda or Eger, settlements that have yielded many hundreds of examples respectively. However, in our view, publication of the Nagykanizsa pipes is warranted, since Turkish-era (i.e. early modern age) pipes from southwest Transdanubia are little known.

The fortress of Kanizsa (today Nagykanizsa) passed into Ottoman hands in 1600. From that time until its recapture in 1690, it was the centre of an important border *vilayet* of the Ottoman Empire. In Kanizsa, the Turks built a completely new suburb (*Topraklik*). The artefacts found on the one-time territory of this suburb are mostly 17th century, the pipes included.

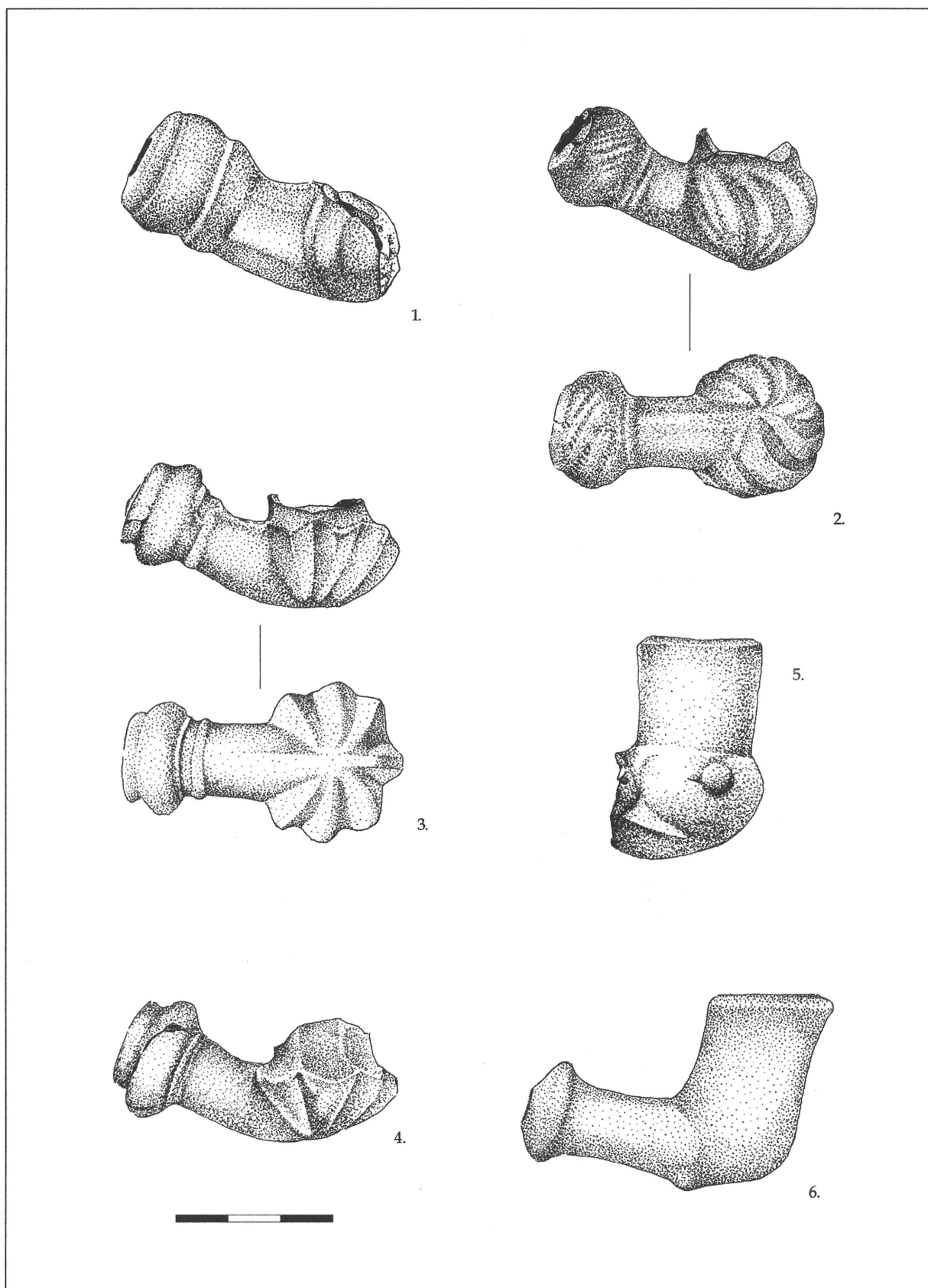
The majority of the pipes exhibited are Turkish-type pipes. Their material is very fine clay and their colour mostly brown, reddish-brown or greyish-white. One example (No. 15) is black from being fired in a reducing atmosphere; the surface of many (Nos. 2-4, 12-13) is covered with a green, yellow or brown lead glaze. Turkish stylistic marks are the polygonal fashioning of the neck (No. 1); the moulding of a wavy-edged ridge at the meeting-place of the lower and upper parts of the head, giving a plate-like form to the lower part (Nos. 3-4, 13); and the flaring of the lower part of the head (Nos. 2, 9-10, 12, 16-17). With regard to embellishment, the segmentation of the semi-spherical lower part of the head is characteristic (Nos. 2-4, 10, 12-13, 16); at the same time, the ring marking off the end of the neck is in a number of cases ornamented with fluting that produces a turban-like effect (Nos. 2, 7, 9, 15-16). On Turkish-type pipes, lines made with toothed wheels are common, as are very various fine patterns made using thin metal tubes and punches. These patterns might be little circles, diamond shapes, rosettes, stylised flowers, and so forth, or various combinations of these (Nos. 7-10, 14-16). Sculpted embellishments were carved into the pattern (e.g. the spots on Pipe No. 12, or the rosettes on Pipe No. 17). Only Pipe No. 7 has a maker's mark: a worn impress that at one time may have depicted a lily.

No exact parallels have been found for the Nagykanizsa Turkish pipes. This is not surprising, since Turkish pipes – at least those that have been published – are extraordinarily varied. Based on Béla Kovács's observations on the Eger pipes, but on Gábor Tomka's Classification Table No. 1, the Nagykanizsa Turkish pipes can be dated to the 17th century (perhaps to the second half of it), which accords with the historical data for their sites. As regards their place of production, we have no evidence to go on, but considering the importance and size of Turkish Kanizsa, they may have been made in the town itself. Identification of possible workshops would require the processing of large numbers of finds. Owing to the preponderance of Balkan ethnic elements in the Turkish castles and towns of 16th-17th century Hungary, knowledge of Balkan material, too, would be called for.

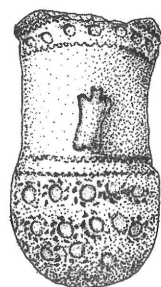
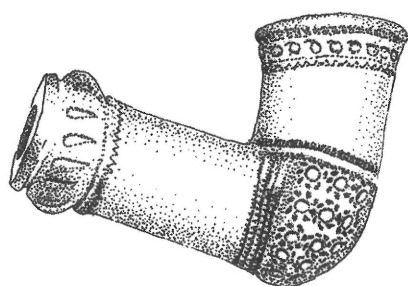
Pipe No. 6 in the published material has, on the basis of its style, been assigned among the "pipes

of miscellaneous type", and has been dated to the 17th century. With its high bowl and its sharp neck-ring, Pipe No. 11 is a "Hungarian-type pipe", as is Pipe No. 17, a large-bowled pipe embellished

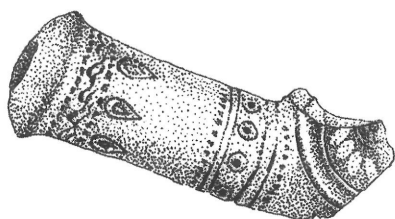
on two sides with rosettes sculpted in a slipshod manner. Both have their origins in pipes of Turkish type and are later than Pipe No. 6: they can be dated to the 18th century.

1. kép. 1–5: Török típusú pipák, 17. század. 6: Vegyes típusú pipa, 17. század (Nagykanizsa). Rajz: Posztobányi Péter.

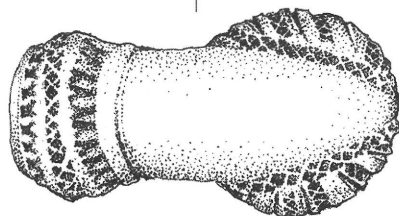
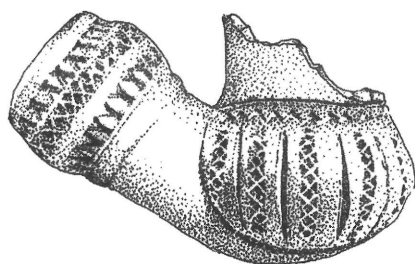
7.

8.

9.

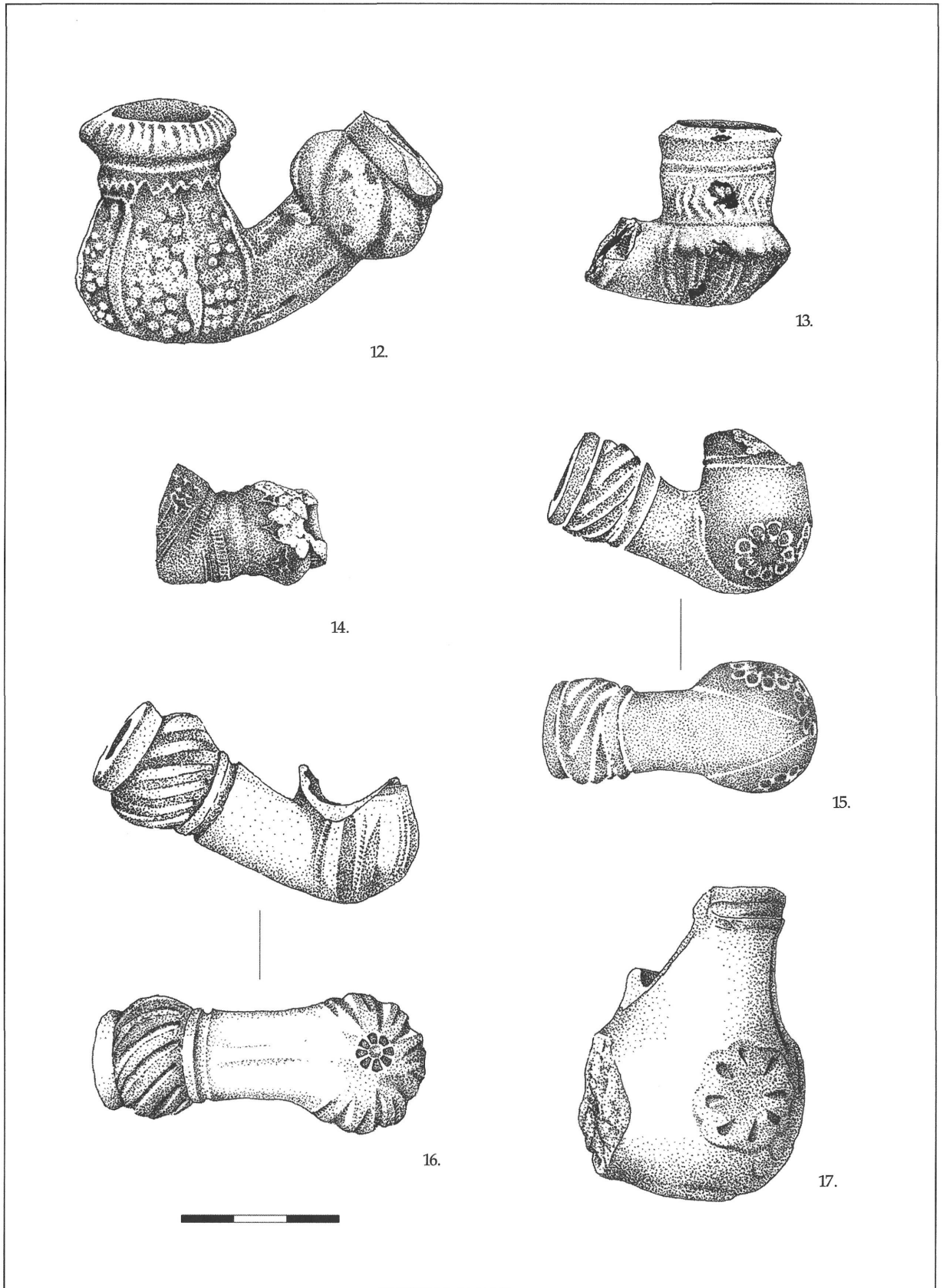
10.

11.

2. kép. 7–10: Török típusú pipák, 17. század. 11: Magyar típusú pipa, 18. század (Nagykanizsa). Rajz: Posztobányi Péter

3. kép. 12–16: Török típusú pipák, 17. század. 17: Magyar típusú pipa, 18. század (Nagykanizsa). Rajz: Posztobányi Péter